

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота на здобуття кваліфікаційного рівня магістр з теми
**«Аграрне питання Наддніпрянської України та шляхи його розв'язання за
матеріалами української преси ХХ ст.»**

Виконав студент іsb1-М17 групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Ткачук Назарій Борисович

Науковий керівник
кандидат історичних наук, доцент
Кліщинський Павло Володимирович

Кам'янець-Подільський
2018

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛА	8
РОЗДІЛ II. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ У 1890 -1904 РР.....	18
2.1. Розробка аграрних проблем у 90-х рр. ХІХ ст. в програмних докумен- тах українських громадсько-політичних організацій.....	18
2.2. Аграрне питання в українській соціалістичній думці початку ХХ ст. (1900 -1904 рр.).....	26
РОЗДІЛ III. СТАВЛЕННЯ ДО АГРАРНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 - 1907 РР.....	36
3.1. Аграрне питання в українській соціалістичній думці періоду першої російської революції.....	36
3.2. Українські ліберально-демократичні партії про шляхи і засоби врегу- лювання аграрних відносин.....	55
РОЗДІЛ IV. РОЗРОБКА АГРАРНОГО ПИТАННЯ МІЖ ДВОМА РЕВО ЛЮЦІЯМИ (1907 - 1917 РР.).....	82
4.1. Українські соціалістичні партії про шляхи розв'язання аграрного пи- тання.....	82
4.2. Українські ліберальні кола у пошуку шляхів розв'язання аграрного питання (1907-1917 рр.).....	101
ВИСНОВКИ.....	114
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	119

ВСТУП

Актуальність теми. У наш час життєво важливим для майбутнього утвердження України як сучасної європейської держави, є реформування аграрного сектора економіки, де набрала актуальності проведення радикальних, революційних перетворень, насамперед, на часі зміна форм власності у вітчизняному сільському господарстві. Цей процес відбувається на фоні гострої дискусії в суспільстві стосовно питання чи повинна бути земля у державній, чи у приватній власності. За таких обставин зростає роль досліджень, в яких досліджується український та зарубіжний досвід пошуку шляхів виходу із аграрної кризи, зокрема, у політичний період українського національного відродження (1890-ті -1917 рр.). Це дає можливість прослідкувати в історичній ретроспективі та визначити знаний українському національному характеру форми земельних відносин і виробити найбільш реальну й адекватну політичну лінію в розвитку вітчизняного сільського господарства як основу української держави.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. аграрне питання перебувало в центрі уваги громадськості Наддніпрянської України. Важке політичне та соціально-економічне становище селянства штовхало його на боротьбу за вирішення невідкладних питань, у центрі яких була земля. Постійні селянські заворушення нагадували про їх невирішеність аграрного питання і знаходили одноманітну реакцію у суспільстві. Уряд створював комісії для вивчення ситуації в сільському господарстві, розглядав проекти його реформування. Інтелігенція, орієнтується на турботу про народне благо, своєю практичною діяльністю намагалась покращити становище селянства, а в своїх теоретичних розробках шукала шляхи вирішення аграрного питання. Письменники, дотримуючись народницького напрямку, вважали своїм обов'язком звернути увагу на проблеми села. Українські політичні партії та громадські організації, які стали створюватись наприкінці XIX – на початку XX ст., і могли розраховувати на підтримку лише при наявності серйозної програми аграрних перетворень. Національні політичні партії Наддніпрянської України, які формувались та діяли в таких умовах, українські громадсько-політичні діячі розглядали аграрне

питання як один із найважливіших елементів завоювання довіри серед населення. Їхня теоретична, видавнича та агітаційно-пропагандистська діяльність скеровувалась на становлення засад аграрної політики та доведення їх до уваги селянства. Звичайно, для кожного з ідейно-політичних напрямків національного руху - соціалістичного чи ліберального - були характерні свої підходи до вирішення аграрного питання. Важливо визначити, що було спільного, а що відмінного при цьому.

Аграрне питання було одним з основних у революції 1905-1907 рр. та у національно-демократичній революції 1917-1920 рр. Тому успіхи чи невдачі визвольної боротьби були безпосередньо зумовлені тією підтримкою, яку національні політичні сили отримували саме від селянства. У зв'язку з цим актуальним є з'ясування питань наскільки розробленими були аграрні програми українських політичних партій на різних етапах визвольної боротьби і наскільки національна політична еліта була готовою до відповіді щодо вирішення аграрного питання. Між тим, ці процеси, на нашу думку, не знайшли належного висвітлення в працях істориків.

Об'єктом дослідження є українська громадсько-політична думка Наддніпрянської України кінця XIX ст. до 1917 р.

Предметом дослідження є відтворення аграрних проблем в періодичних виданнях Наддніпрянської України, декларації програмових засад політичних партій, які стосуються аграрної проблематики в партійній пресі наприкінці XIX - на початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 90-х рр. XIX ст. до 1917р. Нижня межа (1890-ті роки) зумовлена виникненням у 90-х роках XIX ст. перших українських політичних організацій на території Наддніпрянщини. Верхня межа (1917р.) пов'язана із початком національно-визвольної революції в Україні 1917-1920 рр., яка зумовила якісно нові, відмінні від попередніх, фактори й тенденції у розвитку української громадсько-політичної думки.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію українських губерній під владою Російської імперії, а також окремих міст (Чернівці, Львів і Санкт-Петербург), де діяли центри українських політичних партій і організацій.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі комплексного і об'єктивного аналізу джерел (партійних періодичних видань) дослідити розробку аграрного питання у Наддніпрянській Україні в політичний період українського національного відродження. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, рівень та повноту забезпечення її джерельної бази;
- на основі тогочасної преси з'ясувати історичні умови виникнення та становлення аграрних поглядів в українській громадсько-політичній думці кінця ХІХ - початку ХХ століття;
- простежити еволюцію, розвитку програм українських соціалістичних партій (РУП, УСП, УШ, УСДРП) щодо врегулювання аграрних відносин на початку ХХ ст. та у роки революції 1905-1907 рр. та їх подальший розвиток;
- на основі аналізу публікацій в пресі розкрити ставлення різних політичних партій і об'єднань до аграрних проблем у Наддніпрянській Україні та шляхи щодо їх врегулювання в міжреволюційний період.

Методологічною основою при написанні роботи стали загальнонаукові принципи, які є певними нормативними вимогами щодо застосування методів дослідження і забезпечення достовірних результатів. Одним із найважливіших принципів, яким ми керувалися є принцип історизму, що дозволив виявити певні закономірності у розвитку української соціалістичної та ліберально-демократичної думки при розв'язанні аграрних проблем та їх ставлення до селянства й органів влади.

Вагомим у процесі дослідження був принцип об'єктивності, що базується на авторитеті задокументованих даних, і змушувати розглядати історичні явища та події у всій різноманітності й суперечливості, з урахуванням повної сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту.

Ми також притримувались принципів доцільності та співвідношення, що дозволило продуктивно підійти до аналізу й осмислення матеріалу та забезпечити урахування різних чинників, що діяли на окремі точки зору активності національних

політичних партій і організацій. Таким чином, ми намагалися розглянути проблему розробки аграрного питання в українській громадсько-політичній думці Наддніпрянської України системно й цілісно.

Методи дослідження. У процесі вивчення теми були використанні загальнонаукові та конкретно-історичні методи. Серед перших важливий вплив відіграли - історичний, логічний та порівняльний.

Окрім загальнонаукових, використовувались також спеціально-історичні методи, зокрема історико-порівняльний, синхронний, проблемно-хронологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний метод дозволив відкрити процес становлення ідеології українських політичних партій і громадських організацій за схожістю або відмінністю притаманних їм властивостей, виявити основні закономірності та особливості їх зародження та функціонування.

Синхронний метод допоміг співставити і порівняти ідеї, думки та програми аграрного питання, які водночас рекомендували представниками соціалістичної та ліберально-демократичної течії, проблемно-хронологічний – розділити досліджувану тему на більш конкретні підтеми, визначені у розділах і підрозділах. Історико-генетичний метод дозволив крок за кроком та у динаміці слідкувати зародження політичних партій, їхніх програм, періодичних видань і поглядів партійних лідерів на вирішення аграрного питання в Російській імперії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- вперше на рівні магістерської роботи змальовано цілісну картину розробки аграрного питання національними політичними партіями та громадськими організаціями в пресі у політичний період УНВ (1890-ті рр. – 1917р.);
- використано значний масив періодики;
- зроблено спробу розробки періодизації розвитку української громадсько-політичної думки;
- на основі аналізу преси здійснено спробу аналізу стану розробки аграрних проектів різними політичними течіями у національному суспільно-політичному русі та результат їх реалізації на певних етапах;
- проаналізовано положення політичних партій стосовно важливого аграрного

питання, шляхів і системи його вирішення, їхню корисну працю в означеному напрямку та її наслідки.

Практичне значення роботи полягає у нагоді використання отриманих результатів при написанні наукових праць з соціально-економічної та політичної історії України кінця XIX - початку XX ст., підготовці спецкурсів, проведенні лекційних і семінарських занять у вищих навчальних закладах.

Апробація роботи. Основні результати дослідження доповідалися на засіданні кафедри історії України К-ПНУ.

Структура магістерської роботи визначається змістом теми, поставленою метою і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, 4 розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 133 с, із яких 118 с. основного тексту. Список використаних джерел і літератури нараховує 206 бібліографічних позицій.

ВИСНОВКИ

Результати магістерського дослідження дозволили нам зробити такі висновки.

Проблема розробки аграрного питання в українській громадсько-політичній думці займала незначне місце у дорадянській історіографії. Воно, як правило, не виокремлювалося від загальної ідеології певної політичної партії або громадської організації, що діяли в Наддніпрянській Україні. Ця тенденція збереглася і в радянській історичній науці, де проблема врегулювання аграрних відносин у політичних програмах українських національних партій фактично не досліджувалася. Причиною цього було, насамперед, акцентування уваги, в умовах формування та розвитку однопартійної системи, лише на діяльності більшовицької партії. Якщо й українські політичні сили та їх лідери і згадувалися в працях радянських істориків, то, переважно, в сенсі їх негативної ролі, зокрема, і у вирішенні багатьох проблем суспільного характеру. В сучасній українській історіографії спостерігається зростання інтересу до даної теми.

Період з 90-тих рр. XIX ст. до 1917 р. можна визначити як важливий етап розробки українськими громадськими організаціями та політичними партіями ідейно-теоретичних та практичних засад розв'язання аграрного питання.

Його можна умовно розділити на три етапи:

1) 90-ті рр. XIX ст. - 1904 р. (етап виникнення та формування засадничих положень програм вирішення аграрної проблеми в Наддніпрянській Україні);

2) 1905-1907 рр. (подальша розробка аграрної проблематики в програмових документах українських політичних партій в умовах Першої російської революції);

3) 1908-1917 рр. (пошук нових шляхів та засобів вирішення аграрного питання в період постреволуційної політичної реакції й здійснення столипінської аграрної реформи).

Гострота аграрного питання в підросійській Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. була зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Насамперед, це ті соціально-економічні умови розвитку господарства України, що склалися внаслідок реформи 1861 р. По-друге, суттєвим поштовхом для появи програм вирішення аграрного питання стало виникнення 90-х рр. XIX ст. перших громадсько-політичних організацій у Наддніпрянщині - «Братства Тарасівців» та групи Українська соціал-демократія.

Упродовж 1900-1904 рр. пріоритетним напрямком українського громадсько-політичного руху був соціалістичний, саме на цих позиціях формувалася перша політична партія Наддніпрянщини - РУП, соціальною базою якої були незаможні селяни і сільський пролетаріат. Основними аграрними проблемами рухівці вважали малоземелля та безземелля селян, податковий тиск з боку уряду й жалюгідна платня сільських робітників. Тому основними шляхами розв'язання аграрного питання, на їх думку, мали бути: ліквідація викупних платежів, скасування повинностей, конфіскація монастирських і удільних земель, знищення сервітутів та чиншу.

У цей час відбувався перехід РУП до активної агітаційно-пропагандистської діяльності. Відбувалася еволюція щодо питання про форми боротьби селянства. Все більше рухівці заявляють себе прихильниками мирних методів боротьби (страйків), що свідчило про поступову переорієнтацію партії на засади європейської соціал-демократії. При вирішенні ж проблем майбутнього державного устрою та аграрної реформи РУП виходила з українських національних інтересів.

Революція 1905-1907 рр. визначила новий етап у розвитку української громадсько-політичної думки. Аграрне питання залишалось одним із найважливіших у програмах і діяльності національних політичних партій.

Подальшим становленням і формуванням ідейних поглядів, в яких значне місце посідало аграрне питання, характеризувалася діяльність РУП-УСДРП. Слід зазначити, що в аграрних програмах українських соціал-демократів з'явилися нові підходи щодо його розв'язання. Серед них - здійснення муніципалізації землі та ліквідація черезсмужжя. На відміну від інших політичних партій, члени УСДРП найбільш радикально пропонували вирішити питання

розподілу поміщицьких земель. Вони пропонували їх конфісковувати та передавати місцевим громадам.

Націоналістичний напрямок в українській громадсько-політичній думці представлено УНП. Членами партії було вироблено власну програму аграрних перетворень, що суттєво відрізнялися від проектів інших партій. Усі зміни українські самостійники пропонували здійснювати в два етапи. На першому етапі, в аграрній сфері, допускався примусовий викуп земель у поміщиків, передача їх в оренду селянам і утворення третейських судів для врегулювання різноманітних суперечок, в тому числі й у аграрних відносинах. Після «всеукраїнської революції», на їх думку, мав наступити другий етап, під час якого слід було здійснити націоналізацію землі. Передбачалося позбавлення права власності на землю іноземців і примусовий викуп землі в українських поміщиків та її перехід в український земельний фонд, з якого землю отримували тільки українські селяни.

У цей час відбувається також процес формування основних програмних положень українських есерів. Йшло активне обговорення аграрних проблем і шляхів їх вирішення. Проте, цілісної програми розроблено так і не було, переважно, аграрна проблематика відображалася в окремих статтях та виступах їх представників (М. Залізник, В. Хвіст).

Напередодні та під час Першої російської революції в Наддніпрянській Україні завершилося формування національних ліберально-демократичних партій - УДП, УРП і УДРП. Ними також було вироблено програми аграрних перетворень, які за своїм змістом були близькими між собою, хоча мали деякі відмінності. Визначальними для них були - повага до приватної власності та відстоювання еволюційного реформістського характеру перетворень. Українські ліберали виступали за націоналізацію удільних, кабінетських, церковних та монастирських земель (мали перейти за викуп у власність краю (України)). Поміщицькі ж землі, при цьому, передавалися у власність органів місцевої влади. Їх подальшу долю мали визначати спеціальні землевпорядні комісії.

розподілу поміщицьких земель. Вони пропонували їх конфісковувати та передавати місцевим громадам.

Націоналістичний напрямок в українській громадсько-політичній думці представлено УНП. Членами партії було вироблено власну програму аграрних перетворень, що суттєво відрізнялися від проектів інших партій. Усі зміни українські самостійники пропонували здійснювати в два етапи. На першому етапі, в аграрній сфері, допускався примусовий викуп земель у поміщиків, передача їх в оренду селянам і утворення третейських судів для врегулювання різноманітних суперечок, в тому числі й у аграрних відносинах. Після «всеукраїнської революції», на їх думку, мав наступити другий етап, під час якого слід було здійснити націоналізацію землі. Передбачалося позбавлення права власності на землю іноземців і примусовий викуп землі в українських поміщиків та її перехід в український земельний фонд, з якого землю отримували тільки українські селяни.

У цей час відбувається також процес формування основних програмних положень українських есерів. Йшло активне обговорення аграрних проблем і шляхів їх вирішення. Проте, цілісної програми розроблено так і не було, переважно, аграрна проблематика відображалася в окремих статтях та виступах їх представників (М. Залізник, В. Хвіст).

Напередодні та під час Першої російської революції в Наддніпрянській Україні завершилося формування національних ліберально-демократичних партій - УДП, УРП і УДРП. Ними також було вироблено програми аграрних перетворень, які за своїм змістом були близькими між собою, хоча мали деякі відмінності. Визначальними для них були - повага до приватної власності та відстоювання еволюційного реформістського характеру перетворень. Українські ліберали виступали за націоналізацію удільних, кабінетських, церковних та монастирських земель (мали перейти за викуп у власність краю (України)). Поміщицькі ж землі, при цьому, передавалися у власність органів місцевої влади. їх подальшу долю мали визначати спеціальні землевпорядні комісії.

Практичну діяльність представників ліберально-демократичної течії складала агітаційно-пропагандистська робота. Українські ліберали брали активну участь у діяльності Всеукраїнської селянської спілки, а також у роботі I та II Державних Дум.

Члени українських ліберально-демократичних партій вважали, що вирішення аграрного питання в Україні можливе лише за умови надання їй автономії.

Політична реакція та столипінська аграрна реформа стали тими чинниками, що визначали зміст і форми діяльності українських політичних партій при вирішенні аграрного питання в пост революційний період. Серед національних соціалістичних партій найпотужнішою в цей час була УСДРП. Активізує свою діяльність і УПСР.

Помітний внесок у концептуальний розвиток аграрної проблеми зробили і цей час, члени УСДРП. Українські соціал-демократи виступали за обов'язкове поєднання аграрного та національного питань. Однак, при цьому, розробка ними аграрного питання подавалася виключно в соціально-класовому аспекті. У національному питанні збереглася вимога автономії України.

Українські еседеки далі відстоювали ідею муніципалізації землі. Водночас для них характерна негативна загальна оцінка Столипінської аграрної реформи. На їхню думку, слабким місцем урядових реформ була незначна підтримка цих перетворень з боку селян і також те, що вони не враховували специфіки аграріях відносин у різних регіонах Російської імперії, зокрема і в Україні.

Українські есери у міжреволюційний період так і не спромоглися сформулювати чітко визначену програму аграрних перетворень. Серед загальних ідей, що присутні в творах есерів: примусове й безоплатне відчуження землі на користь селян, створення кооперативів як форми ведення селянського господарства й захисту їх економічних справ, поширення сільськогосподарської освіти серед селян, тощо.

У міжреволюційний період УСДРП реорганізовується у ТУП. В основі діяльності цього позапартійного об'єднання були програмні положення УДП і

сували. Не було також визначено тактику та методи реалізації основних програмних положень. Загалом ліберали негативно оцінювали складові столипінської аграрної реформи та закликали до збереження індивідуально-громадського землекористування. Вони залишалися прихильниками збереження поміщицького господарства, вважаючи, що воно має бути основою інтенсифікації сільського господарства та поширення освіти селян. Серед легальних форм роботи представники ліберального напрямку віддавали перевагу участі в кооперативному русі.

Сьогодні аграрне питання знову гостро стоїть перед нашим суспільством. Його вирішення можливе лише за умови врахування історичного досвіду, використання ідей, які були напрацьовані провідними діячами української суспільно-політичної думки, зокрема і в період початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. А.В. Для кого крестянський банк скуповує землі у панів-поміщиків? // Слово. - 1908. - 11 травня. - С.1-3.
2. А.І. Нова партія // Вільна Україна. - 1906. - № 4. - квітень. - С. 44-48.
3. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века. - М.: АН

4. Бакало Р.Г. Розробка та запровадження столипінського аграрного законодавства //Український селянин. Збірник наукових праць. - Вип.5. - Черкаси: Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет, 2002. - С. 26-28.
5. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). - К.: ІШІ-ЕНД, 1999.-194 с.
6. Білоусенко Ол. Аграрне законодавство в Росії минулого року // Літературно-науковий вісник.-1907. - Т. XVII. - Кн. II. - С. 306-314.
7. Білоусенко О. Сільський пролетаріат // Нова Громада. - 1906. - Кн. 3. - березень.-С. 11-18.
8. Бородаевский С. Из поездки по Украине. // Украинский вестник. - 1906. - №10.-26июля.
9. Василенко В. Справи хліборобські на Полтавщині // Нова Громада. - 1906. - жовтень. - С. 49-60.
- Ю.Бич Л. Революція й органи самоуправи // Вільна Україна. - 1906. - № 1. - січень. - С. 65-68.
- 11.Бойко Н. С.Єфремов - представник української еліти початку XX ст.. (нарис політичної біографії) // Людина і політика. - 2001. - № 3 (15). - С. 144-151.
- 12.Болабольченко А. Побратим Сергій Єфремов, Василь Доманицький - нариси життя та творчості. - К.: Щек і Хорив, 2003. - 111 с.
- ІЗ.Борітеся - поборете! // Селянин. - 1903. - 4.4. - квітень. - С. 1-2.
- 14.В.Д. Земля // Рідний край. - 1906. - 20 січня. - С. 8-9.

- 15.Вартовий П.В. З Українського життя // Нова громада. - 1906. - 4.11. -СІ 14-120.
- 16.Василь Хвіст. Міністерська ласка // Рідна справа. Думські вісті. - 1907. -№ 9. - 20 травня.
- П.Від Полтавської Громади УДП (радикал-демократи) // Рідний край. - 1906.-№13.-31 березня. - С.1-2.
- 18.Від Української Демократичної партії // Літературно-науковий вісник. -Т. XXX. - КН..ІV. - Львів: Друкарня НТШ, 1905. - С. 273-274.
- 19.ВІД Української Думської громади // Рідна справа. Думські вісті. - 1907. - №11.-31 травня. - С. 2-3.
- 20.Відозва Чернігівської Вільної Громади РУП // Гасло. - 1903. - 4.2. - рік II. - лютий. - С. 32-33.
- 21 .Від Редакції // Гасло. - 1902. - Ч. 11. - листопад. -СІ.
- 22.Вибори до Думи Державної // Слобожанщина. - 1906. - № 1.-25 березня. -СІ.
- 23.Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). - Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. - 284 с.
- 24.Гайдалемівський П. Українські політичні партії. їх розвиток і програми. - Зальцведель, 1919. - 78 с.
- 25.Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху в Україні. Т.1. Революційна українська Партія (РУП). - К.: Книгоспілка, 1926. - 389 с.
- 26.Гехтер М. Земельне питання в Державній Думі // Рада. - 1907. - № 99. -29 квітня. - С 1-2.
- 27.Головченко В.І. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. - Харків: "Майдан", 1996. - 189 с.
- 28.Головченко В. У боротьбі за вільну Україну (політичний портрет Дмитра Антоновича) // Київська старовина. - 2002. - №3. - С 139-147-

29. Головченко В. Українська Народна Партія: політична реальність чи історично патріотичний міф? // Нова політика. - 2000. - №4. - С. 30-38.
30. Голуб А.Г. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії / кінець XIX - перша чверть XX століття / - Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. - 102 с.
31. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський - мислитель, вчений, громадянин // М.І. Туган-Барановський. Політична економія: курс популярний. - К.: Наукова думка, 1994. - С.3-55.
32. Гошовська В.А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX - початку XX століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. - Харків: Основа, 1997.-382 с.
33. Григорович М. Про переселення // Село. - 1910. - № 40. - 7 жовтня. - С. 5-6.
34. Григорович М. Як селянські товариства продають хліб // Село. - 1909. - № 10.-5 листопада. - С. 3-6.
35. Григорович М. Українська сільська кооперація в 1910 р. // Село. - 1911. - № 3.-13 січня.-С. 6-7.
36. Грушевський М.С. З Біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905 -6 р. - К.: Друкарня СВ.Кульженка, 1906. - 104 с.
37. Грушевський М.С. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. - Спб, 1907 // М.Грушевський. Твори у 50-х томах. - Львів, 2002.-Т.1.-С. 448-454.
38. Грушевський М. Вопрос дня // Украинский вестник. - №2.- 28 июня 1906.-С. 76-82.
39. Гуртом // Слово. - 1908. - №34. - 24 серпня. - С. 12-13.
40. До української інтелігенції // Хлібороб. - 1905. - Ч. 4. - 7 грудня. - С. 2.
41. Доклад УСДРП Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресі в Штутгарті. - Львів: "Загальна друкарня", 1907. -16 с.
42. Доленко М. Хто народові ворог? - Львів: видання УРП, 1905. - 30 с.

43. Доманицький В. Про землю // Громадська думка. - 1906. - №50. - 2 березня. - С. 3-4.
44. Доманицький В. Про сільську кооперацію // Громадська думка. - 1906. - №167-168. - С.1-2.
45. Доманицький В. Чому я не негр? // Рада. - 1908. - № 237. - 17.10.(30.10.). - С.2-3.
46. Доманицький В. Як хазяюють селяни в чужих краях. - Львів: Видання Львівського товариства "Просвіта, 1908. - 88 с.
47. Дописи. Селянські страйки на Київщині // Праця. - 1905. - Ч. 13-14. - березень-квітень. - С. 10-11.
48. Дорошенко В. Революційна українська Партія.(РУП). (1900-1905 рр.) Нарис історії Української соціал-демократичної партії. - Львів - Київ, 1921.
49. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. - Прага: Видання Фонду імені Є.Чикаленка, 1934. - 100 с.
50. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. - Прага, 1936. - 99 с.
51. Дорошенко Д.І. Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 роки). - К.: Темпора, 2003. - 272 с.
52. Дорошенко Д. Україна в 1906 році // Україна. - 1907. - Рік перший. - том 1. - січень.
53. Драгоманов М.П. Вибране, („...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні"/ Упоряд. Та авт.іст.біогр.нарису Р.С.Міщук; Приміт.Р.С.Міщука, В.СШандри. - К.: Либідь, 1991. - 568 с.
54. Дубровский С.М. Стольшинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. - М.: АН СССР, 1963.-599 с.
55. Дядько Дмитро. (Оповідання). - Б.М., 1900. - 43 с.
56. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] Молода нація. - 2004. - № 4(33). - С. 73-74.
57. Єфремов С. Питання часу // Рада. - 1907. - №242. - 28 жовтня. - СІ.

- 58.3 життя партій // Рада. - 1906. - № 40. - 31 жовтня. - С. 2.
- 59.3 життя партій // Рада. - 1906. - № 52. - 14 листопада. - С. 2.
- 60.3 життя партій // Рада. - 1907. - № 107. - 11 травня. - С. 3.
- б1.Заїка І. Селяни про Коцюбинського // Життя й революція. - 1926. - № 7. - С. 78-85.
- 62.Заклик до селян // Хлібороб. - 1905. - Ч. 3. - 28 грудня. - С. 3-4.
- б3.Залізник М. Відповідь д.Поршу // Рада. - 1907. - № 102.-3 травня. - С. 1.
- 64.Збори української парламентської групи // Громадська думка. - 1906. - № 135.-14 червня.-С. 2.
- 65.Звернення ПОправхати // Хлібороб. - 1905. - Ч. 5. - 16 грудня. - С. 2-3.
- бб.Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904-06. - Вінниця, 1925.
67. Земельна політика правительства перед судом "землевладельцев юго-западного края" // Слово. - 1909. - № 8. - 22 лютого. - С. 2.
- 68.З'їзд УШ//Рада. - 1907. - №111. - 16 травня. - С. 2-3.
- 69.Із партії // Гасло. - 1903. - 4.2. - рік II. - лютий. - С. 31.
- 70.Ільченко А. Українські земства і переселення // Слово. - 1907. - 17 серпня.- № 15.-С. 3.
- 71.Іванов Л.М. Революція 1905-1907 гг. на У крайне // Революція 1905-1907 гг. в национальнѣх районах России. Сборник статей. - М.: Госполи-тиздат, 1955. - С. 30-144.
72. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. - 1957. - Т.60. - С. 176-214;
- 73.Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX - XX століть: соціально-політичний портрет. - К.: Либідь, 1993. - 176 с.
- 74.Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-1907. - 4.1. Рік 1905. - Полтава, 1927. - 230 с.
- 75.Коваль В. Про селянське хазяйство. Наші толоки // Село. -1911.-№1.-1 січня. - С. 10-12.

- 76.Козицький М.Ю. Доморослий В.І. Українська парламентська громада в 1 і II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії, -вип. 173.-К.: Либідь, 1992.-С.12-23.
- 77.Кононенко М. Замітка до аграрного питання // Рада. - 1907. - № 235. - 18.10.(31.10).-С.1-2.
- 78.Короткий нарис партійної історії // Наш голос. - 1911. - 4.6-8. - С.278-288.
- 79.Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. - Нью-Йорк: "Гомін України", 1970. - 768 с.
- 80.Кому передати землю. (Гомін біля Думи) // Наша Дума. - 1907. - № 2. - 25 березня. - С. 3.
- 81.Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. - 1992. - № 9. 82.Лещенко М.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX в.) - К.: Держполітвидав, 1959;
- 83.Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. - К.: Наукова думка, 1970. - 284 с.
- 84.Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. К.: Держполітвидав, 1968.
- 85.Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К.: Наукова думка, 1977.-360 с.
86. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. - К.: Наукова думка, 1965.
- 87.Лавриненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. - 1971. - 4.6(126). - Рік вид.11. - червень. - С. 57-71.
- 88.Лавриненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. - 1971. - 4.5(125). - Рік вид. 11. - травень. - С. 69-86.

- 89.Лавриненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. - 1971. - 4.7-8 (127-128). - Рік вид.П. - липень-серпень.-С. 133-150.
- 90.Левитський М. З приводу відкриття постійного кооперативного відділу у "Слові" // Слово. - 1908. - № 37. - 14 серпня. - С. 12.
- 91.Левитський М. Шкідливе доктринерство // Рада. - 1908. - № 193. - 23.08.(5.09).-СІ.
- 92.Левитський М. Товариство для допомоги кооперативній справі в Росії // Рада. - 1908. - № 84. - 10.04(23.04.). -СІ.
- 93.Ленін В.І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повн.зібр. тв. - Т.6. - К.: Видавництво Політичної літератури України, 1970. - С 309-319.
- 94.Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. - К.: Наукова думка, 1976. - 283 с.
- 95.Лотоцький А. Шаблон и жизнь // Украинский вестник. - 1906. - №2.- 28 ноября. - С 232-238.
- 96.Лотоцький А. Илоты XX века // Украинский вестник. - №6. - 25 июня 1906.-364-368.
- 97.Луцкевич М. Обов'язки кооперативних товариств у наші часи // Рілля. - 1914. - Рік. IV. - 4.19-20. - 15 вересня. - С 567-569.
- 98.Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). - Київ-Донецьк: Вища школа, 1975. -118 с.
- 99.М.Г. Землеустроїтельні комісії і крест'янські депутати // Слово. - 1907. - №12-13.-4 серпня. - С 8-9.
- 100.Матушевський Ф. Українська громада в Другій Державній думі // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т.XXXIX. - Кн. 7. - С 124-132.
- 101.Мицюк О. Община, одруба та безземелля // Село. - 1910. - № 6. - 4 лютого. - С.4.
- 102.Мицюк О. Купівля земель та селянський банк // Село. - 1910. - № 20. -20

- травня.-СІ 1.
103. Мицюк О. Аграрна політика. 1800-1925. - Т. 2. Ч. 1. - Подєбради, 1925.
104. Мицюк О. Переселенський туман // Рада. - 1907. - №169. - 26 липня. -С.2.
105. Мицюк О. Од переселення до колонізації // Рада. - 1909. - №16. - 21 січня (3 лютого). - СІ.
106. Мицюк О. Переселення та українство (Відбиток з тижневика "Сніп"). - Харків, 1912. - С. 15.
107. Мірза-Аванянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. - Харків: Державне видавництво України, 1925. -71с.
108. Мірза-Аванянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. - Харків: Державне видавництво України, 1924. - 74 с.
109. Могилянский М. Аграрные вопросы в Украине // Украинский вестник. - 1906. - №3. - 4 июля. - С. 168-169.
100. Мороховец Е.А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. - М., 1926. - 128 с.
111. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ - початку ХХ ст. - Луганськ: ЛДУ, 2003. -416 с.
112. На Украине // Украинский вестник. - 1906. - № 7. - 2 июля. - С. 152-154.
113. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. ред. В.Г. Сарбей. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. -190 с.
114. Наумов СО. Братство тарасівців // Український історичний журнал. -1999. - №5.-С 35-43.
115. Національні процеси в Україні: історія і сучасність . Документи і матеріали. - У 24. / Упоряд.: І.О.Кресіна, О.В.Кресін та інші. - К.: Вища школа, 1997. - Ч. 1. - 583 с.
116. Наші завдання (Декларація Української Селянської Партії) // Запоріжжє. - 1906. - № 1. - 23 лютого. - СІ.
117. Наші права // Селянин. - 1903. - 4.9. - вересень. - С. 3-4.

118. Нестеренко П. Що діється по товариствах? // Рілля. -1911.- Рік.ІІ. - 4.2. - 15 листопада. - С. 22-24.
119. Объединенное дворянство и аграрная реформа. Бородин А.П.// Вопросы истории. - 1993. - № 9. - С. 33-44.
120. Огієнко І. Приїзд депутата А.ФХрабовецького // Громадська думка. - 1906. - № 124. - 13 червня. - С.3.
121. Огієнко І. У посла А.Ф.Грабовецького // Громадська думка. - 1906. - № 157.-9 липня. - С.2-3.
122. Оповідення про об'єднання УСП і РУП // Добра новина. - 1903. - вересень-жовтень. - С.4-5.
123. Осипович Ф. Показні або зразкові поля // Рада. - 1908. - № 226. - 4.10.(17.10.).-С. 1-2.
124. П.С. З політичного життя України // Вільна Україна. - 1906. - №3. - березень. - СІ 05-114.
125. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ - початок ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність. - К.: Вид. Івана Федорова, 1999.- 250 с.
126. Переселення селян і українські земства // Слово. - 1908. - №24. - 22 червня.-С. 1-2.
127. Перший П.Н. Аграрная революция в России. Кн. I. От реформы до революцій. - М.: Наука, 1966. - 490 с.
128. Петлюра С. З українського життя // Україна. - 1907. - Т. II. - С. 147-152.
129. Піснячевський В.В. В Державній Думі // Рада. - 1907. - №62. - 15 березня.-СІ.
130. Шснячевський В.В. За волю і землю // Рідна справа. Вісті з Думи. - 1907. - №4. - 29 квітня. - С.2.
131. Платформа Української Радикальної партії. - Львів: Видання УРП, 1905.-15 с.

132. Політична історія України ХХ ст.: Т.І.: На зламі століть (кінець ХІХ ст. - 1917 р.) / Ю.А.Левенець (пер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. - К.: Генеза, 2002. - 424 с.
133. Політично-економічна платформа УДП // Громадська думка. - 1906. - №4.-4 січня. - С. 2.
134. Порш М. Автономія України // Слово. - 1908. - №11. - 16 березня. - С.8-9.
135. Порш М. З'їзд кооперативних товариств в Москві // Слово. - 1908. - №16.-19 квітня.-С. 6-7.
- *
136. Порш М. На новому шляху // Рада. - 1910. - №276. - 2(15) грудня. - С. 2.
137. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т.ХХХVІІ - Кн. І.
138. Програма конституційно-демократичної партії, вироблена установчими з'їздами партії. - Спб.: „Общественая польза", 1906. - 32 с. V
139. Програма Української народної партії. - Чернівці: видання УНН, 1906. - 47 с.
140. Програма Української Демократично-радикальної партії // Літературно-науковий вісник. - Львів: Друкарня НТШ, 1906. - Т.ХХХІV. - Кн.ІV. - С. 194-199.
141. Проект програми РУП // Праця. - 1905. - Ч. 13-14. - березень-квітень. - С.6-7.
142. Про селянський з'їзд // Хлібороб. - 1905. - Ч 3. - 28 грудня. - СІ.
143. „Приговор" Королівського волосного Сходу Пирятинського повіту // Хлібороб. - 1905. - Ч. 3. - 28 грудня. - С 1-2.
144. Приговори // Хлібороб. - 1905. - Ч. 3. - 28 грудня. - С 1-2.
145. Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической „Спільки".-Х.,[?] 1926. ^ Г

146. Робітницька справа в програмі УНП. - Чернівці: видання УНП, 1902.
-20 с.
147. Садовський В. Як думає правительство допомогти селянам? // Слово. -1908.
- 2 листопада. - С.2-3.
148. Рибалка Л. За для чого організуємось ми національно? // Наш голос. -1911.
- Ч. 5. - березень. - С. 227-230.
149. Рибалка Л. Національні проблеми соціал-демократичного руху в Росії //
Наш голос. - 1911. - 4.5. - березень. - С. 259-262.
150. Рибалка Л. Що робити? // Наш голос. - 1911. - Ч.3. - січень. - С. 181-182.
151. Садовський В. Федералізм і централізм в кооперативном русленні на
Україні // Українська життя. - 1913. - № 4. - С. 34-42. 152. Садовський В. На
київському кооперативному з'їзді // Українська життя.
- 1913.-№ 7-8.-С. 54-55.
153. Садовський В. Наша кооперація // Українська життя. - 1913. - №2. - С. 107-
110.
154. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій
початку ХХ століття. / Упорядник О.Федьков. - Тернопіль: Редакційно-
видавничий відділ управління по пресі, 1991.
155. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року //
Літопис революції: Журнал історії партії ЦК КП(б)У. - 1929. - № 1. - С. 145-
171.
156. Селецький Я. Домагання дворян // Слово. - 1909. - №9. - 1 березня. - С. 9.
157. Селяни добиваються кращого заробітку // Боротьба. - 1906. - № 1. - Рік 1.-
27 травня. - С.4.
158. Селянин. - 1904. - 4.18. - червень. - С.6.
159. Селянські спілки... // Рідний край. - 1906. - Ч. 29. - липень. - С. 2.
160. Сільський Кооператор Корисна справа // Засів. - 1911. - № 20. - 15 липня.-
С. 12-14.
161. Силенко А. Кооперація і земельна справа // Рілля. - 1912. - рік III. - 4.1.

- 1 листопада. - С. 8-9.
162. Старий хлібороб. Хазяйські поради // Рілля. - 1910. - Рік.1. - 4.2. - 15 листопада. - С. 43-44. Ібз.Стасюк М. Централізм чи федералізм в кооперації // Рада. - 1912. - №152. - 5(18) липня. - С. 1-2.
164. Статут селянської спілки // Полтавщина. - 1905. - № 307. - 20 грудня. -С.2.
165. Столипін про аграрну програму уряду // Слово. - 1909. - №3. - 18 січня - С.3.
166. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття - 1939 рік). - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2002. -358 с.
167. Тагон С. Внутрішній огляд // Вільна Україна. - 1906. - № 3. - березень.
168. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90 ХІХ ст.). - К. Вид. АН УРСР, 1959. - 307 с.
- 169.Ткаченко М. З селянського життя на Полтавщині // Вільна Україна. - 1906. - № 3. - березень. - С. 123-125.
170. Токар Н.М. Василь Доманицький: життєвий шлях науковця-подвижника // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. - Вип.5. Серія: Збірник наукових праць / За ред. проф. П.С. Григорчука. - Вінниця, 2003. - С.60-64.
- 171.Тимошевський В. Як розуміти гасло "Україна для українців" // Рада. - 1907. - №114. - 19 травня. - С.2.
- 172.Туган-Барановский М. Национализация земли и выкуп // Украинский вестник. - 1906. - №4. - 11 июня. - С. 212-221. 173.Туган-Барановський М. Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформи и практические выводы. - Санкт-Петербург: Общественная польза", 1905. - 248 с.
174. Українська преса // Украинский вестник. - 1906. - 21 липня. - С. 254.
175. Українська преса про земельну справу // Економіст. - Львів, 1908. - С.8.

176. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX - початок XX ст.)
Коллективна наукова монографія у 3-х частинах. - К., 1999.
177. Українські політичні партії кінця XIX - початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали / Упорядник В.Ф.Шевченко та ін. - К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.-336 с.
178. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. - Подєбради, 1934. - 96 с.
179. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість. - К.: Дніпро, 1991.-362 с.
180. Федьков О.М. "Знищити в селянському русі риси пугачовщини..." (політичні партії і Всеросійський Селянський Союз в Правобережній Україні у 1905 році) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. - Т.8. (10). - С. 264-283.
181. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах правобережної України): Монографія. - Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. - 248 с.
182. Херсонєць. Аграрнєе очерки // Украинский весник. - 1906. -№14. - 7 сєнтября.
183. Христюк П. 1905 рік на Україні. - Харків: Державне видавництво України №1 ім. Т.І.Петровського, 1925. - 238 с.
184. Хто сам про себе не дбає... // Сєлянин. - 1903. - 4.7. - липєнь. - СІ;
185. Чацький М.Сучасний момент в життєю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня. Збірник статей. - Львів: Загальна друкарня, 1910. - С. 5-19.
186. Чи є тепєр панщина? - К.: Видання РУП, 1901. - 42 с.
187. Чикаленко Є. Розмова про всячину. Про землю. // Громадська думка. - 1906. - №7. - 11 травня. - С. 3. 188. Чикаленко Є. Популярна хлїборобська література на Україні // Рада. -23.02.(7.03)1908.-№ 45.-С. 1.

189. Чикаленко Є. Як краще впорядкувати господарство у полі // Рілля. - 1911.-Ч. 5.-1 січня.-С. 160-162. 190. Чикаленко Є. Про боротьбу з неврожаями // Рада. - 26.10.(7.11). 1908. - № 245.-С. 2-3;
191. Шандрівський страйк // Селянин. - 1903. - 4.1. - січень. - С. 4-6;
192. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). - К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. - 366 с.
193. Шемет В. Виступлення в Думе по агарному вопросу // Украинский Вестник. - 1906. - №4. - 11 июля. - С. 232. 194. Шестаков А.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. - М, 1930. -112 с.
195. Що далі робити? // Селянин. - 1903. - Ч. 4. - квітень. - С.5-9.
196. Що діяти! // Добра Новина. - 1903. - Ч. 3. - березень. - С. 4.
197. Що казали в Думі депутати з України про народню освіту. Хвіст (з Чернігівщини) // Рідна справа. Думські вісті. - 1907. - № 9. - 20 травня. - С. 3.
198. Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні // Слово. - 1909. - № 8. 22 серпня. -С.5.
199. Яворенко Л. Чого нам треба? - Львів: Видання УРП, 1905.
200. Яворенко Л. Якого ладу нам треба? - Львів: Видання УРП, 1905. - С. 9-12.
201. Ярошенко С. Як люде прав собі добувають. - Львів: Видання УРП, 1905.
202. Яворенко Л. Якого ладу нам треба? - Львів: видання УРП, 1905. - С. 9-12.
203. Ярошенко С. Як визволитись з бідноти робочим людам. - Львів: видання УРП, 1905. - С. 10.
204. 1905 рік на Бердичівщині. Нариси і спомини. - Бердичів, 1926; 1905 рік у Києві та на Київщині. 36. статті та спогадів / За ред. В. Манілова та Г. Маренка. - К., 1926.
205. Profession ole foі молодих українців // Правда. - 1893. - Т.ХVІІ. - вип. L.
206. Spectator На Украине // Украинский вестник. - 1906. - №2. - 28 мая. - С.125-126.